

= *Mladen Ančić* =

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru

mancic55@hotmail.com

UDK 323.1(497.6)

32(497.6)

316.3(497.6)

Izvorni znanstveni članak

KAKO ŽIVJETI VLASTITI IDENTITET U PODIJELJENU DRUŠTVU I DISFUNKCIONALNOJ DRŽAVI

Kad je svojedobno Mirjana Kasapović prvi put formulirala svoje stajalište o Bosni i Hercegovini kao podijeljenu društvu i državi, izazvala je otpor u bošnjačkim akademskim krugovima, otpor koji se pretvorio u raspravu što se rastezla i razvlačila na internetskim i stranicama maloga broja tiskanih medija. No bila je to stvarno tek „bura u čaši vode“ – rasprava je angažirala tek toliko ljudi da ih se može pobrojati na prste dviju ruku.¹ Sve je to ostalo pokopano negdje na rubu društvenoga života – nekoliko bošnjačkih intelektualaca, uglavnom politologa, tri ili četiri hrvatska povjesničara i sociologa i, što je posebice važno uočiti, nijedan sudionik rasprave na srpskoj strani, razmjenjivali

¹ Knjiga Mirjane KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, 2005., izazvala je reakcije sarajevske (bošnjačke) intelektualne elite i pokrenula raspravu o konsocijacijskome modelu političkoga uređenja BiH. Za različita stajališta u sklopu te rasprave usp. materijal tiskan u časopisu *Status*, Mostar, br. 10., 2006., str. 175. – 201. Ta se rasprava nastavila k tomu poglavito na stranicama *Odjeka* i *Statusa* – „Tuneli bez svjetla (razgovor Eldara Sarajlića s Nerzukom Čurkom i Asimom Mujkićem)“, *Status*, Mostar, br. 11., 2007.; Asim Mujkić, „Ideološki problemi konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini“, *Odjek*, Sarajevo, god. LXI., 2008., br. 1.; Mladen ANČIĆ, „Jedna čovjek – jedan glas ili ‘hodte nami vi na viru’“, *Status*, Mostar, br. 12., 2007.; Isti, „Nerefelektirani nacionalizam samoproglašanih liberala“, *Status*, Mostar, br. 13., 2008.; Isti, „Ima li smisla raspravljati sa ‘zvjezdooznancima’“, *Status*, Mostar, br. 14., 2010. U raspravi je nizom tekstova, objavljenih tada na internetskom portalu *Puls demokratije*, tada sudjelovao i Tarik Haverić, no ti su tekstovi danas nedostupni (pristup portalu ostvaren 20. I. 2015.).

su misli i artikulirali pa onda branili stajališta koja se, bar na prvi pogled, odnose na ključne elemente društvenoga života Bosne i Hercegovine. Nitko se, međutim, izvan toga kruga nije čak ni „počeo po glavi“ zbog toga i pokazao kakav-takav interes za tu raspravu.

Za onoga tko nešto zna o BiH, o Jugoslaviji (poglavitno onoj socijalističkoj) čije naslijeđe ona predstavlja, i o tome kako ovdje stoji i što znači znanost koja se bavi čovjekom i društvom, to nije bilo nikakvo iznenađenje. Znanost koja se bavi tim i takvim pitanjima nije ovdje nikada bila, a nije ni danas na cijeni, što ima svoje duboke, ali i vrlo racionalne razloge. U doba socijalizma ta je znanost imala precizno određenu i jednostavno sročenu misiju – ona je morala opravdati postojeći politički sustav i dokazati da je on bio jedini mogući ishod ukupne povijesti; rezultat djelovanja znanstvenika bio je unaprijed poznat pa ta i takva istraživanja nitko nije shvaćao previše ozbiljno niti ih cijenio.² Ne bi pri tomu trebalo gajiti neke posebne iluzije – znanosti koje se bave čovjekom i društvom imaju donekle takav ili sličan zadatak i u drugim društvima,³ no razlika ipak postoji. Naime, socijalizam, kao sustav s totalitarnim ambicijama (da je bio nešto više od toga, odnosno da je bio uspješan totalitaran sustav, on nikada ne bi ni propao), postavljao je jasna i uska ograničenja u takvu poslu.⁴ Prelaženje preko tih granica razumijevalo se kao ugrožavanje sustava u njegovim temeljima i sankcioniralo više ili manje strogo – od privremene do trajne zabrane sudjelovanja u javnome životu uključujući,

² Bavljenje društvenom znanosti u socijalizmu i njezino mjesto u društvu izvrsno, s autobiografskim uklonom, ocrtava Josip ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Zagreb, 1995., str. 5. – 10. O tome kako je ta znanost obavljala svoje „društvene zadaće“, odnosno o tome kako se na nju zbog toga gledalo i koliko ju se cijeno govoru riječi posljednjega rektora „socijalističkoga sveučilišta“ u Sarajevu: „U naloženoj slobodnoj neposrednoj razmjeni rada između tvornice i škole, tehničke nauke su nekako i prolazile, prirodne još gore, ali kod društvenih je to predstavljalo pravu pravcatu karikaturu, pretvarajući univerzitetske profesore u agitpropovske pedagoge marksizma po večernjim kursovima u OOUR-ima.“ Ugo VLAISAVLJEVIĆ, *Lepoglava i univerzitet. Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo, 2003., str. 104.

³ Sve iluzije oko „neutralne“ društvene znanosti kao sklopa objektivnih spoznaja odavno je raspršio Pierre BOURDIEU, „The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason“, *Social Science Information*, [b. mj.], god. XIV, 1975., br. 6., str. 19. – 47.

⁴ Evo kako je Josip Broz razumijevao zadatak znanosti: „No, upored sa rezultatima u razvoju i primjeni marksističke teorije bilo je i dosta slabosti, prodora *teoretskih teza sa nedovoljno jasnom i odlučnom klasnom orijentacijom*, posustajanja i neorganizovanosti. Naročito se ozbiljno zaostajalo u razvijanju *marksistički usmjerene kritike*. Dolazilo se do odvajanja tekuće politike *od teoretskih saznanja i kriterija*, odnosno od *prakticističkoga i pragmatističkoga* odnosa prema *zadacima socijalističkoga razvoja*. To je išlo naruku antisocijalističkim pokušajima da se iz *društvenih nauka* izbaci *revolucionarna suština marksizma*.“ (kurziv M. A.) U. VLAISAVLJEVIĆ, *n. dj.*, str. 90. – 91., bilj. 4.

dakako, i mogućnost lišavanja slobode. Drugi društveni sustavi, oni bez jasnih totalitarnih ambicija, dopuštaju znanstveniku daleko više slobode u odstupanju od postavljenih zadataka te se zapravo upravljačke strukture vrlo često, iako ne jasno i glasno, u svome djelovanju oslanjaju na rezultate koji se dobivaju u takvim istraživanjima čiji autori prelaze postavljene granice.⁵ Tomu je tako iz jednostavnoga razloga što znanosti koje se bave čovjekom i društvom zapravo opisuju i objašnjavaju stvarnost koja je toliko složena da ju se uobičajenim spoznajnim postupcima ne može obuhvatiti i razumjeti. Onaj, pak, tko upravlja i pokušava kontrolirati društvo na određenu području, doslovno ovisi o znanstvenim opisima i objašnjenjima stvarnosti pa odatle dolazi i uočena ambivalentnost – s jedne strane potrebni su oni opisi stvarnosti koji (za široke potrebe) legitimiraju postojeće stanje, ali s druge strane za uspješno nošenje s aktualnim problemima potrebno je imati što preciznije i stvarnosti bliže opise kako bi se na tu stvarnost moglo učinkovito djelovati.

Upravo iz tih razloga znanosti koje se bave čovjekom i društvom nisu ni danas ni ovdje na cijenj, a onima koji se predstavljaju kao upravljačke strukture nisu stvarno ni potrebne iz jednostavnoga razloga što oni zapravo i nemaju pravoga prostora, moći i potrebne materijalne baze koja bi im omogućila obavljanje takva, upravljačkoga posla.⁶ Golemoj većini ljudi ta je situacija jasna, a do svijesti o tome dolazi se intuitivno, a ne kao posljedica istraživanja i opisivanja stvarnosti. Sve se to najjasnije vidjelo prigodom nedavnih „prosvjeda“ kada ti tzv. prosvjednici nisu uspjeli mobilizirati inače duboko nezadovoljnu masu pučanstva – bez jasno artikulirana objašnjenja, golema je većina ljudi shvatila u kojoj je mjeri promašeno prosvjedovati pred tzv.

⁵ O tome kako se i na koji način znanosti o čovjeku i društvu primjenjuju u stvarnome životu kratke, ali briljantne opaske dao je dosta davno Anthony GIDDENS, *The Constitution of Society*, Berkeley – Los Angeles, 1984., str. 348. – 354. Stanje u socijalizmu sažeto opisuje Gerd Koenen: „Ozbiljniji od nedostatka međunarodnih mjerila bio je notorni izostanak povratnih informacija iz vlastitoga društva. Točno onako kako je vodeća partija prema svojim podanicima zadržavala informacije ili ih posluživala iskrivljenom propagandom, oni su to uzvraćali u obrnutom smjeru, govoreći što je ona željela čuti – što je već samo po sebi *circulus vitiosus* s potencijalno smrtnim posljedicama.“ Gerd KOENEN, *Što je bio komunizam*, Zagreb, 2011., str. 109. Ovdje se samo na trenutak valja vratiti Josipu Županovu i njegovu pripovijedanju o načinima prikrivanja stvarnih rezultata empirijskih društvenih rezultata „uz duboki poklon socijalističko-samoupravnoj utopiji i uz nekoliko vješto odabranih citata iz Marxovih *Ranih radova* ... služeći se gdje treba ezopovskim jezikom.“ J. ŽUPANOV, *n. dj.*, str. 6.

⁶ Sumorna slika koju je u tome smislu ocrtao prije petnaest godina David CHANDLER, *Bosnia. Faking Democracy after Dayton*, London – Sterling, 2000., danas je što se tiče moći i utjecaja lokalnih upravljačkih struktura još znatno sumornija.

institucijama, kad one s onima koji su ih navodno izabrali nemaju nikakve veze niti pak njima odgovaraju.⁷ Te se „institucije“ vide samo kao transmisija neke nadmoćne i nevidljive sile koja se u životima običnih ljudi pojavljuje kao „međunarodna zajednica“ ili „američka ambasada“, a čija je izvršna ruka osoba s titulom „visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu“. (Dojam o nemoci pred otuđenim silama koje stvarno vladaju nesretnom zemljom samo se povećava činjenicom da ni oblik službene titule „visokoga predstavnika“ ne otkriva čiji je on to zapravo „predstavnik“.) Budući da je prosvjedovati pred američkim veleposlanstvom, uredom „visokoga predstavnika“ i svim ostalim sličnim mjestima posve promašeno, jer tu sjede nisko rangirani službenici koji samo (uglavnom loše, no za lokalne prilike uz basnoslovne nagrade) otaljavaju svoj činovnički posao, tako su se i „prosvjedi“ vrlo brzo prometnuli u loše prikrivenu političku manipulaciju. Ta i takva manipulacija najveći dio ljudi nije uspjela dovesti čak ni do bilo kojega javnoga mjesta na kojemu se odvijalo divljanje ono malo angažiranih huligana. Isto tako i tzv. upravljačke strukture u ovoj zemlji, odnosno ljudi koji ih tvore, smatraju kako je posve promašeno pokušavati djelovati na stvarnost kada su granice toga djelovanja jako uske, a materijalni resursi o kojima bi ono ovisilo posve izvan njihove kontrole. (Ovdje se valja sjetiti pokušaja uspostave „hrvatske samouprave“ i sudbine koja je kao posljedica toga zadesila Hercegovačku banku i sve ono što je u financijskom smislu bilo povezano s njom.) U takvim uvjetima očito se smatra da

⁷ Svu apsurdnost održavanja „izbora“ u današnjoj BiH ukupno je pučanstvo (bez obzira na nacionalnu pripadnost) jasno moglo raspoznati tijekom postizborne „krize“ 2010. godine. Nije bilo teško zaključiti da je činjenica kako je politička grupacija, koja je na izborima dobila 4 % hrvatskih glasova, formalno zastupala Hrvate u vlasti; također nije bilo teško zaključiti da je činjenica kako je s hrvatskim glasovima iskazanim u promilima Željko Komšić u dva mandata obnašao dužnost „hrvatskoga člana Predsjedništva BiH“; konačno, čak je i ispodprosječno inteligentnima posve jasno kako 5 *ne može biti trećina* od 17 te da na temelju zakona zemlje instalirano tijelo, Središnje izborno povjerenstvo, nema nikakva mehanizma za suprotstaviti se samovolji osobe koja nosi titulu „visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu“ te s te pozicije može mijenjati čak i elementarne matematičke postavke. (Sve relevantne, inače općepoznate, informacije o navedenim činjenicama vidi prema tekstu: Ivan VUKOJA, „Bošnjačko odustajanje od nacionalizma na SDP-ov način nasuprot Deklaraciji ZAVNOBIH-a i preambuli Ustava“, *Status*, Mostar, br. 15., 2011., str. 83. – 98.; Zoran KREŠIĆ, „Prije godinu dana srušen je Daytonski sporazum u FBiH“, *Večernji list*, <http://www.vecernji.ba/prije-godinu-dana-srusen-je-daytonski-sporazum-u-fbih-387787>; (20. I. 2015.). Čak i uz osjećaj zadovoljstva i trijumfa („izabrali smo katolicima predstavnika“), sve ovo zapravo u temelju potkopava povjerenje izbornoga tijela u cijeli postupak jer je svima na intuitivnoj razini jasno da se sutra ista stvar može dogoditi i Bošnjacima i Srbima.

su i bilo kakvi opisi i objašnjenja stvarnosti posve nepotrebni i izlišni, a jedino što ima smisla jest pokušavati utjecati na one koji donose odluke s ciljem da te odluke budu uzročnik što je manje moguće štete u odnosu na ono što se precepira kao društvena korist.

No, je li baš sve tako crno i bezizgledno kako se čini na prvi pogled? Osim prirodnoga optimizma koji kaže da nije sve bezizgledno jer se onda inače ne bi isplatilo ni živjeti ni djelovati, čini se da osim smanjivanja štete postoje i djelotvorniji načini kako živjeti, dakle biti i ostati ono što jesi, u podijeljeno društvo i disfunkcionalnoj državi. Kineska mudrost veli da kada se nađeš u bezizlaznoj, nerješivoj poziciji, najbolje je vratiti se unatrag, na početak i vidjeti postoji li drugi put, bolji od onoga što si ga odabrao. Naravno, pitanje o tome gdje je početak nije tako naivno kako izgleda na prvi pogled pa o odgovoru na njega ovisi i to što će se ponuditi kao rješenje. Ima onih koji na ovo pitanje odgovaraju da je početak u vremenu oblikovanja modernih nacija te da je tu napravljena grješka – trebalo je od početka raditi na tome da „katolici Bosne i Hercegovine“ postanu „Bosanci“ i danas ne bismo imali probleme. *Ergo*, treba vratiti kotač povijesti unatrag i danas ispraviti tu grješku te Hrvate uvjeravati kako nisu „Hrvati“, već „Bosanci“. Jedan je takav nedavno javno istaknuo svoj, osobni primjer rješavanja „hrvatskoga pitanja“ tako da je postao „Bosanac“.⁸ Zamisao zapravo govori samo o tome koliko malo znanja o društvenim procesima imaju poneki od onih koji nude rješenja za društveno beznađe koje vlada disfunkcionalnom državom, odnosno koliko su duboko usađeni i očvrstali misaoni obrasci izgrađeni u doba socijalizma, kada se vjerovalo u beskrajnu moć društvenoga inženjeringa utemeljena na striktnu pridržavanju klasika „marksističke znanosti“. Kad netko svoj „znanstveni“ govor (a znanstvene su pretenzije ovjerene isticanjem članstva u „Akademiji nauka BiH“) utemeljuje na argumentu da „zamislimo da je 300.000 ljudi u ovoj zemlji spremno reći da nisu ni Bošnjaci ni Srbi ni Hrvati. U tom slučaju, ode Dayton kao da ga ni Bog nije dao“, nema nam druge no prisjetiti se Trofima Lisenka i njegove „marksističke genetičke znanosti“ kao klasična primjera

⁸ Vidi nepotpisan članak „Dubravko Lovrenović: Ja sam riješio za sebe ‘hrvatsko pitanje’, Bosanac sam“, *Oslobodjenje*, <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dubravko-lovrenovic-ja-sam-rijesio-za-sebe-hrvatsko-pitanje-bosanac-sam>; (20. I. 2015.).

pseudoznanosti. Mentalni krajolik iz kojega dolaze takve ideje i argumenti savršeno je opisao već spominjani Gerd Koenen:

Ništa manje problematične nisu, međutim, bile ni te utopijske zamisli i projekti budućeg života. Činilo se da se sve može uraditi, na raspolaganju je bilo sve, počevši s prirodom koja je smatrana čistim i mrtvim materijalom kojega se po volji može uzimati i eksploatirati, što se u zaoštrenom obliku izražavalo u stalnim metaforama obredovima koje treba premjestiti i rijekama koje se mogu prisiliti da „teku uzvodno“. No glavni predmet fantazija o mogućem bili su zadano ljudsko društvo i njegovi činioci proizvodnje i reprodukcije života. Utopizam planiranja i upravljanja ukupnog društva po znanstvenim kriterijima te neograničenim korištenjem tehničkih instrumenata neposredno se pretapao s utopizmom *social engineeringa* koji je nastojao usavršiti zatečeno društveno tijelo, i to kao cjelinu, ali i svaku njegovu pojedinačnu sastavnicu.⁹

Očito je da još ima ljudi kojima ni svi užasi „društvenoga inženjeringa“ tijekom sedamdeset i dvije godine postojanja „prve zemlje socijalizma“,¹⁰ ali ni četrdeset i pet „pojedenih“ godina pokusa izgradnje i odgoja „novoga, socijalističkog čovjeka“ u nekadašnjoj Jugoslaviji ništa ne znače. Promatrano iz te perspektive posve je besmisleno trošiti vrijeme i energiju na razuvjeravanje onih koji smatraju da se realni društveni problemi mogu riješiti „zamišljanjem“ i donošenjem osobnih odluka. Tko, pak, pokuša slijediti takve naputke, ostat će još samo dublje zaglavljen u istoj onoj vremenskoj jami zaostajanja koju je već iskopao projekt izgradnje „novoga, socijalističkog čovjeka“.

U potrazi za početkom na koji se valja vratiti posve je besmisleno, a to se već i nazire iz dosadašnjega izlaganja, vraćati se na „pojedenih“ godine socijalističkoga pokusa – tu se ionako ništa ne da ni ispravljati ni mijenjati pa je zapravo očigledno da početak na koji se valja vratiti jest doba propasti socijalizma, susljednoga rata za naslijeđe Jugoslavije i mirovnoga sporazuma kojim je on okončan 1995. godine. U proces tranzicije, dakle, Bosna i Hercegovina ušla je kao „podijeljeno društvo“, a ta situacija zavrjeđuje tek nekoliko riječi. Podjele o kojima je riječ posljedica su dugotrajnih povijesnih procesa i nataložena iskustva, a to što nisu bile vidljive u tada važećim opisima društva stvar je grješke tih opisa i njihova odnosa spram stvarnosti, o čemu sam već

⁹ G. KOENEN, *n. dj.*, str. 68. – 69.

¹⁰ Fascinantne stranice raščlambe „društvenoga inženjeringa“ u Sovjetskom Savezu ispisao je James C. SCOTT, *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven – London, 1998., str. 147. – 179., 193. – 222.

ponešto rekao, a ne samoga stanja društvenih odnosa. Sva današnja prenemaganja o tome kako je „politika“ početkom 90-ih, i dijelom iz nje proistekao rat, podijelila „dobre Bosance“, posljedica su, ako nije riječ o pokušaju političke manipulacije, oslanjanja na površne i ideološki kodirane opise „socijalističke stvarnosti“ koja je, u najboljem slučaju, postojala u nekoliko naselja podignutih i napučenih tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća u tri ili četiri grada. Samo su tu, zahvaljujući fizičkoj blizini i golemu broju pojedinačnih i kolektivnih društvenih transakcija u dnevnome životu, mogli nastati i dalje se oblikovati obrasci zajedničkoga života. Svuda je drugdje odavno uspostavljen i održavan obrazac života jednih *pored* drugih reproducirao, uza sve mijene, duboke društvene podjele uvjetovane kulturnim razlikama, od načina ishrane i pripravljanja hrane do pogrebnih rituala.

Rat, pak, koji sam nazvao ratom za naslijeđe Jugoslavije, jer je to bila njegova suština kad se gleda iz očista drukčijih od onih izravnih sudionika, nije proizašao iz tih postojećih podjela, ali se njima hranio, odnosno one su omogućavale masovnu mobilizaciju. Na jednoj je strani ta masovna mobilizacija uporabljena za ostvarenje ciljeva definiranih u krugovima poglavito srpske političke elite (pri čemu iza svih velikih priča o nacionalnom ujedinjenju i nacionalnim ciljevima zapravo stoji tek puka želja za očuvanjem pozicija i odnosa naslijeđenih iz socijalizma)¹¹, a na drugoj strani za obranu i održanje postojećih oblika društvenih zajednica, pri čemu je nerijetko iza toga opet stajala želja za očuvanjem još u socijalizmu stečenih pozicija.¹² U takvim su

¹¹ Put Srbije u rat za naslijeđe Jugoslavije izvršno raščlanjuje James RON, *Frontiers and Ghettos. State Violence in Serbia and Israel*, Berkeley – Los Angeles – London, 2003., str. 25. – 110. Autorov zaključak o „konzistentnoj nekonzistentnosti“ vladajućega Miloševićeva režima tek je donekle točan – iza te „nekonzistentnosti“ uvijek je stajala jedna konstanta, a to je želja za perpetuiranjem sustava i pozicija vlasti naslijeđenih iz socijalizma. U slučaju Srbije to je prilično jasno detektirao Valère P. GAGNON Jr., *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca – London, 2004., str. 87. i d. Njegova postavka o ratu kao načinu za demobilizaciju nezadovoljstva socijalizmom pogađa suštinu djelovanja Slobodana Miloševića i kruga okupljenoga oko njega, ali se taj krug nikako ne može označiti kao „konzervativce“ (upravo je njih Milošević i „počistio“ kroz „antibirokratsku revoluciju“).

¹² Raščlamba koju V. P. Gagnon predočava za Hrvatsku (V. P. GAGNON, *n. dj.*, str. 131. i d.) nastojeći dokazati posve isto stanje kao u Srbiji, neodrživa je već na razini logike – u Hrvatskoj su komunisti izgubili (formalno) vlast, koja je prešla u ruke HDZ-a, upravo na valu mobilizacije nezadovoljstvom socijalizmom pa već to razdvaja razvojne putanje Srbije i Hrvatske. No, pokretanje rata iz Srbije i potreba mobilizacije društva za biološko očuvanje pred naletom znatno snažnije vojne sile koja je pokrenula „etničko čišćenje“ (ta se mobilizacija zvala „politika pomirenja“) pružilo je priliku razbije-noj socijalističkoj eliti za konsolidaciju i „puzajuće“ ponovno preuzimanje poluga moći. Slučaj BiH

okolnostima kulturne razlike i mehanizmi života jednih *pored* drugih dobili političku težinu koja je, međutim, bila iskazana već na prvim izborima 1991. godine, što nije idealna situacija, ali je istodobno društveno stanje koje je realno nemoguće mijenjati u kratku roku kroz „znanstveno utemeljene reforme“ i pozivanje na uzore i norme iz „razvijena svijeta“. Iz tih je okvira izrastalo i političko djelovanje tijekom rata pa se čini posve promašenim tražiti početnu točku kriva puta upravo u tom političkom djelovanju, odnosno u političkim ciljevima koji su se ostvarivali oružjem.

Iako nije tako počeo, rat se tijekom prve godine i gotovo neprimjetno, usljed gotove činjenice međunarodnoga priznanja, prometnuo u građanski rat u kojem se odlučivalo o političkoj budućnosti nekonstituirane države. U takvim se okolnostima svaka strana vodila stvarno racionalnim strategijama koje su počivale na svijesti o resursima što su stajali na raspolaganju: srpska je strana računala s golemom vojnom nadmoći proizašlom iz praktična prisvajanja vojske socijalističke Jugoslavije (JNA) nadajući se da će *fait accompli* fizičkoga osvajanja teritorija i susljedna „etničkoga čišćenja“ na kraju morati biti priznat; bošnjačka je strana, kao najslabija u smislu resursa za nasilje kroz koje se osigurava teritorij, koristila „strategiju slabih“ nastojeći isticanjem vlastite žrtve privući vanjsku pomoć; konačno, na hrvatskoj je strani jasno raspoznatljiva strategija očuvanja ljudi i teritorija, kao kapitala s kojim se ulazi u političke pregovore kojima će rat prije ili poslije biti okončan. Ono što je zajedničko svim ovim strategijama bila je potreba za konstrukcijom (makar i privremenih) političkih okvira, administrativne ustrojbe i institucija kada se već naslijeđen ustroj posve raspao u travnju 1992. godine.

Ne treba posebice ni naglašavati kako je takav razvoj prilika posve razorio one točke integracije u kojima su se pojavili zametci ideje o zajedničkome životu, koje sam prije spomenuo te očvrsnuo i u društveni prostor, ali i u onaj

pokazuje sličnosti i s jednim i s drugim modelom – pod okriljem Miloševića među Srbima u BiH je ipak prevladala struja predvođena ostacima komunističke nomenklature; kod Bošnjaka je ta stara nomenklatura morala prihvatiti vodstvo islamističkoga političkog krila, što je rezultiralo stvaranjem krajnje neobičnoga političkog amalgama islamističkih shvaćanja, nacionalizma i ideja o organizaciji države povučenih iz socijalističke prakse (na razini simbola tu, iz pozicije vanjskoga promatrača, gotovo nadrealnu situaciju savršeno ilustrira slika vodstva SDP-a, stranke koja je ideološka i stvarna sljednica stare Komunističke partije, kako obavlja vjerski obred pred „mezarjem“ bivšega oficira JNA, i također bivšega člana Komunističke partije, koji je kao zapovjednik bošnjačke vojske u Haagu osuđen zbog odgovornosti za ratne zločine koje su počinili pripadnici te vojske).

stvaran fizički prostor, dublje usjekao granice između već oblikovanih nacija. (Unatrag nekoliko godina iz bošnjačke intelektualne, pa i političke elite, dolazi uporno nastojanje na izbacivanju iz uporabe pojmovnoga sklopa „tri nacije BiH“ te se u skladu s dubokim tradicijama ideološki kodiranih opisa stvarnosti govori o nekakvim „etnijama“, „vjerskim skupinama“ i sličnim ezo-terijama što potječu iz posve drukčijih društvenih okolnosti – iza toga stoji tek plitka politička manipulacija koja sa stvarnošću ima veze toliko koliko su imale tlapnje o „udruženom radu“, „samoupravnim interesnim zajednicama“ i „dogovornoj ekonomiji“.¹³) No, vratimo se kraju rata i načinu na koji je on okončan. Naime, svega su onoga što je rečeno o razdoblju od 1991. do 1995. godine očigledno bili svjesni oni krugovi u kojima je osmišljen mirovni projekt započet u Washingtonu, a onda dotjeran i potpisan u Daytonu. Tom se projektu može zamjeriti da nije bio dosljedan, ali se ne može zaniijekati da je ugrubo poštivao silnice tada aktualnih političkih pozicija i odnosa proizašlih iz vojnih operacija – srpska je strana dobila „svoj“ teritorij u formi Republike Srpske; bošnjačka je strana dobila očuvanje državnoga okvira Bosne i Hercegovine; hrvatska je strana dobila ravnopravan položaj u sklopu Federacije BiH. (Susljedan gubitak te pozicije ravnopravnosti nakon 2000. godine podjednako je, koliko se danas može razabrati, rezultat bošnjačkoga nastojanja za uspostavom supremacije, vanjskoga utjecaja, ali i nesposobnosti ovdašnje hrvatske političke elite da ostvari ono što je jamčio tzv. Washingtonski sporazum.) U svezi s tim ovdje svakako valja postaviti pitanje je li upravo taj Daytonski sporazum ona točka početka u koju se valja vratiti i krenuti drugim putem, kako se to često daje čuti u javnome govoru.

Ako bi bio pozitivan, odgovor na to, u realnu svijetu još uvijek tek retoričko pitanje, može se kretati u dva smjera – na jednome bi se taj put usmjeravao k preoblikovanju BiH u unitarnu i više ili manje centraliziranu državu, što je proklamiran cilj svih bošnjačkih političkih stranaka bez obzira na to kako se one u javnosti predstavljale: kao nacionalističke, islamističke ili socijaldemokratske. Takvo je, međutim, redefiniranje mirovnoga sporazuma u domeni čiste fantazije i do njega bi moglo doći tek kad bi se obnovio rat i u njemu

¹³ Izvanredno uspjelu raščlambu diskursa današnje bošnjačke intelektualne elite vidi u tekstu: Dražen PEHAR, „Deparlamentarizacija ustavotvorstva“, Daytonске ustavne aporije i simulakrum ‘bosanske nacije’ – svjedočanstvo o dovršetku teritorijalizacije pravno-političke misli u BiH“, *Status*, Mostar, br. 15., 2011., str. 125. – 147.

bošnjačke snage odnijele jasnu pobjedu koja bi podrazumijevala masovan prisilan odlazak ovdašnjih Hrvata i Srba. Ako netko doista i sanja o tom ključu, buđenje će i triježenje morati doći prije ili poslije, a što kasnije do toga dođe to će postupak biti teži i bolniji.

Na drugome bi pravcu redefiniranje Dayton a išlo ka dosljednu provođenje temeljne zamisli o životu jednih *pored* drugih, na kojoj on i počiva, a što podrazumijeva formulu „tri naroda, tri entiteta“ umjesto sadašnje „tri naroda, dva entiteta“. Iako je ta ideja Hrvatima neka vrsta političkoga sna, nitko je ozbiljno trenutno ne može zastupati jer je u postojećim uvjetima realno neprovodiva, poglavito zbog političke klime stvorene u bošnjačkome dijelu BiH – horizont političkih očekivanja tamo je (a riječ je o nešto manje od polovice pučanstva zemlje) postavljen na „jednu i jedinstvenu BiH“ pa bi svaki pokušaj (ma kako on u temelju racionalan bio) okretanja javne rasprave na tu stranu značio za protagoniste trenutnu političku, ako ne već i stvarnu fizičku smrt. Racionalnost takva pristupa, nasuprot emocionalnom pristupu koji u unitarizaciji/centralizaciji vidi naplatu pretrpljenih ratnih stradanja Bošnjaka, kod kojih je nakon 1992. godine izgrađen pravi kult vlastite žrtve, nije teško dokazivati. Takvim bi rješenjem bile znatno smanjene tenzije koje izaziva dnevno političko pregovaranje u sjenci prijetnji „gašenja“ svih oblika kolektivne autonomije na jednoj strani ili prijetnji „odcijepljenjem“ na drugoj strani. Definiranje nacionalnih teritorijalnih okvira, koji su i danas jasno vidljivi, ali nisu formalizirani, znatno bi umanjilo mogućnost manipuliranjem strahom od „drugih“ te posve izvjesno vodilo preciznijem političkom profiliranju na postojećoj sceni, što bi u konačnici (i pomalo neočekivano, ali posve izvjesno) političko gibanje usmjerilo ka nekoj vrsti reintegracije (doduše na novim temeljima) cijele zemlje, tim prije što su svi nacionalni teritoriji razdrobljeni i bez kontinuiteta pa su već na toj razini svi prisiljeni ostati u okvirima BiH ili se odreći nekih dijelova ako iz nje žele „izaći“. (Ovdje se valja sjetiti metafore o „tigrovoj koži“ koju je često koristio Alija Izetbegović, a koja još uvijek ima, doduše, ponešto promijenjenu vrijednost – „nacionalne pjege“ su, naime, danas veće, ali su još uvijek „pjege“.) No, uza sve to izgledi za prihvaćanjem takve rasprave nisu veliki ni u doglednoj budućnosti, a preduvjet za to jest otriježenje od političkih očekivanja u bošnjačkom korpusu iskazanih u formuli „jedna i jedinstvena“ ili pak snaženje islamističkih političkih

elemenata koji bi u nastojanju na punoj reislamizaciji mogli prihvatiti i smanjen teritorijalni okvir oslobođen onoga što se u toj političkoj sredini smatra „teretom nevjernika“.

Iz svega ovoga proizlazi zaključak da povratak na Dayton kao početnu točku iz koje treba krenuti drugim putem, mada racionalna, ipak nije zasad realna opcija. Pa ipak i unatoč takvu zaključku duboka sam uvjerenja da BiH unutar realnih i realističnih parametara ne može izaći iz krize otvorene 1992. godine, a koja traje sve do danas, na bilo koji drugi način – disfunkcionalnost države, istaknuta u naslovu, posljedica je upravo zabijanja „glave u pijesak“ i odbijanja prepoznavanja realističnih opisa stvarnosti. Činjenica je, naime, koju se iz ovih ili onih razloga odbija vidjeti u krugovima bošnjačke elite (običnu je puku posve jasno da se ovdje živi jedni *pored* drugih jer to ti isti ljudi već stoljećima prakticiraju), da je BiH doista zemlja dubokih podjela te da se s tim podjelama može izaći na kraj samo kroz definiranje i oblikovanje specifičnih političkih aranžmana koji određuju parametre i procedure dnevnoga pregovaranja o tome kako živjeti s razlikama. Ti su, pak, novi politički aranžmani preduvjet za otvaranje „europske perspektive“ istaknute u naslovu konferencije za koju je ovaj tekst nastao, i to hrvatska politička elita ne bi smjela prestati ponavljati bez obzira na količinu trenutna nerazumijevanja na koje će zbog toga nailaziti. Mnogo mi se, međutim, važnijim čini istaknuti to da je ovakvo rješenje političke, ali i društvene krize početna točka iz koje zemlja može konačno krenuti u tranziciju, odnosno jedan od najvažnijih segmenata tranzicije, a to je promjena shvaćanja o tome što država jest i kakva je njezina uloga u društvenome životu.

Riječ je o odbacivanju razumijevanja po kojemu je država golem redistributivan mehanizam koji natkriljuje i kontrolira cijelo društvo sastavljeno od podanika. Demontiranje te i takve predodžbe (a u tom se poslu nije, na žalost, daleko odmaklo ni u Hrvatskoj, kao ni u svim ostalim državama sljednicama Jugoslavije u kojima je „rat za naslijeđe“ osigurao postojećim elitama održavanje staroga, „socijalističkoga“ sklopa odnosa pod novim imenom) početak će onoga trenutka kad se država redefinira u nacionalnome ključu. Sve ono vrijeme od 1991. do toga trenutka može se smatrati „izgubljenim“ vremenom u kojem je onaj razvijeni svijet odmicao sve dalje dok se BiH ukopavala sve dublje u jamu zaostajanja koju si možda nije sama iskopala, ali

se očito bar jedan dio zemlje u njoj jako dobro osjeća, ili u najmanju ruku ne zna izaći iz nje.

Sve do ovoga trenutka govorio sam o disfunkcionalnoj državi i eventualnim mogućnostima da se ona kroz političke procese transformira i dovede u sklad s realističnim opisom stvarnosti jednoga danas duboko podijeljena društva. Teza, pak, o dubokoj podijeljenosti implicira razlike u identitetima, razlike koje se zrcale i u naslovu zbornika gdje je identitet doveden u usku svezu s kulturom uopće i jezikom posebice. Naravno, riječ je ovdje o jednoj specifičnoj dimenziji identiteta, onoj koja osobu, pojedinca, uklapa u širu društvenu zajednicu, u kolektivitet. Realistični opisi stvarnosti ovdje taj suvremeni oblik kolektivnoga identiteta nazivaju „nacionalnim“, ali se i na njega može primijeniti ona definicija koju je svojedobno postavio za „narodnost“ (*ethnicity*) Frederik Barth – ukratko, „nacionalnost“, i iz nje izveden „nacionalni identitet“, složen je mehanizam za društvenu organizaciju kulturne raznolikosti.¹⁴ Tim se mehanizmom na osobnoj razini može manipulirati na

¹⁴ O problemima vezanima uz pojam „identitet“ postoji gotovo nepregledna literatura pa stoga i nema nekoga smisla navoditi velik broj naslova tekstova u različitim formama koji su posvećeni tim problemima. Dostatno je samo naznačiti da su ovdje iznešene ideje „izbrušene“ poglavito s osloncem na Peter J. BURKE – Jan E. STETS, *Identity Theory*, Oxford, 2009., te Stuart HALL – Paul DU GAY (ur.), *Questions of Cultural Identity*, London, 1996. Pojam „nacionalnoga identiteta“ uobičajen je i relativno neproblematičan u tradiciji lokalnoga diskursa, no nesporazumi nastaju u komunikaciji s vanjskim svijetom, poglavito pak s onima koji dolaze iz anglosaksonskoga svijeta, gdje pojmovi *race*, *ethnicity* i *nationality* imaju bitno drugačije konotacije, pa i značenje u odnosu na pojmove „rasa“, „narodnost“ i „nacionalnost“ kako se oni s talogom tradicije i društvenog iskustva koriste na hrvatskom/srpskom/bosanskom jezičnom području. Razlike se pojavljuju poglavito u domeni odnosa „identiteta“ i „države“ – u Zapadnoj Europi „nacija“ (*nation*), „nacionalnost“ (*nationality*) i „nacionalni identitet“ (*national identity*) usko su povezani s procesom izgradnje moderne države od 16. stoljeća nadalje, dočim su u srednjoj, srednjoistočnoj i jugoistočnoj Europi ti pojmovi stajali nasuprot postojećem sustavu državne organizacije, bilo da su s osloncem na njih u 19. stoljeću iz konglomerata malih država nastajale nove, nacionalne države (Njemačka, Italija), bilo da su s osloncem na te pojmove rušeni stari dinastički imperiji (habsburški i otomanski). S druge strane, „eticitet“ (*ethnicity*) i njegove izvedenice zamijenili su unatrag pola stoljeća na anglosaksonskom području stariji pojam „rase“ (*race*) – oba ta pojma, međutim, imaju konotaciju biološkoga srodstva (stvarnog ili fiktivnog) te su, poglavito na temelju britanskoga imperijalnog i kasnije američkoga iskustva, posve odvojeni od oblikovanja i funkcioniranja države. Prenošnje, odnosno prevođenje tih pojmova u društvima s različitim iskustvom često izaziva zabune te stoga otvara polje svjesnoj manipulaciji. Sve je ovo trebalo naglasiti zbog preuzimanja ideja F. Bartha koji u sklopu anglosaksonske tradicije eksplicitno govori o „eticitetu“ – usp. Frederik BARTH, „Ethnic Groups and Boundaries. Introduction“, http://sites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic446176.files/Week_4/Barth_Introduction_Ethnic_Groups_and_Boundaries_.pdf; (20. I. 2015.); isti je tekst dostupan i u (dosta lošem) srpskom prijevodu: Filip PUTINJA – Žoselin STREF-FENAR, *Teorije o etnicitetu*, Beograd, 1997. Ovdje se, međutim ide za tim da

različite načine. Primjerice, „nacionalnim identitetom“, kako je to učinio moj sarajevski kolega kojega sam spomenuo, može se licitirati javno. (Uz javno se deklariranje, naime, promjene identiteta već tradicionalno u ovome kutku svijeta vezuje dobivanje sinekura ili drugih pogodnosti: od državnih koncesija u velikim poslovima, preko članstva u akademijama do kioska za prodaju cvijeća na gradskim ulicama.) No, već i ta plastičnost implicitna u mogućnosti manipulacije pokazuje da je tu riječ o složenim oblicima identiteta koji se oblikuje u društvenoj interakciji pa ga se s pravom može s Richardom Jenkinsom nazivati „društvenim identitetom“.¹⁵ Takav se pristup nadovezuje na činjenicu da je iz 19. stoljeća naslijeđen pojam kolektivnoga identiteta, kao čvrste osnovice na kojoj se oblikuju društvene zajednice, još od 60-ih godina prošloga stoljeća na temelju već naznačenih ideja F. Bartha doveden u pitanje i polako razgrađivan. Od tada se sve češće govori o nestabilnosti, plastičnosti pa i fluidnosti identiteta, što je u suvremenome svijetu jasno vidljivo u društvenim gibanjima i promjenama izazvanima nezapamćenom gustoćom i intenzitetom migracijskih pokreta koji uobičajeno vode iz nerazvijenijih k razvijenijim dijelovima svijeta.

No, ono što se gledalo na jedan način dok je migranata bilo relativno malo, pa su ih stare zajednice mogle kao pripadnike „etničkih zajednica“ relativno lako „progutati“ dodajući postojećem repertoaru oznaka identiteta i neke nove (a to se onda zove „multikulturalnost“), naglo se promijenilo kad je broj migranata narastao. Pokazalo se, naime, da postoji kritična točka na kojoj se u njedrima starih društvenih zajednica pojavljuju one nove sastavljene od migranata koji sada žele zadobiti status posebnih segmenata u društvu „domaćinu“ te u skladu s time potražuju i nove oblike političke organizacije. Odjednom je „multikulturalizam“ preveden u podrugljivu frazu „multi-kul-ti“, službeno je označena propast samoga koncepta izjavom Angele Merkel,¹⁶ dok je nizozemska vlada, posve u skladu s tom izjavom, a nakon nemira koji su ponegdje zadobili i formu pravoga građanskoga rata (kad policija više nije

se njegove ideje iskoriste i za razumijevanje društvenih pojava i procesa koji stoje iza pojmova „nacionalnost“ i „nacionalni identitet“.

¹⁵ Vidi Richard JENKINS, *Social Identity*, London, 2004.

¹⁶ Matthew WEAVER, „Angela Merkel: German multiculturalism is ‘utterly failed’“, *The Guardian*, <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multiculturalism-failed>; (20. I. 2015.).

u stanju održavati nutarnji red i mir pa je vojska prisiljena preuzeti te ingerencije može se i mora govoriti o građanskom ratu), počela useljenicima s različitim kulturalnim navikama masno plaćati povratak tamo odakle su došli.¹⁷

Kako dakle u takvim okolnostima sagledavati društvene identitete i način njihove reprodukcije u lokalnim okvirima BiH? Još od vremena pojave male, ali vrlo utjecajne knjige Anthonyja Cohena o „simboličkoj konstrukciji zajednica“ 1985. godine (gotovo je zapanjujuće u kojoj se mjeri malo autori koji o ovim problemima pišu na jednome od lokalnih jezika, bosanskom, hrvatskom i srpskom, pozivaju ili određuju u odnosu na Cohena), posve je jasno da „društveni identiteti“ jesu stvar koja je vezana posebnim valencijama uz oblike komunikacije, potom uz potrebe ljudi da iskažu pripadnost i, konačno, uz ono što se naziva „fond društvenoga znanja“, a što podrazumijeva i informacije koje se odnose na sklopove simbola, njihovo značenje i način uporabe.¹⁸ Sukladno shvaćanjima što ih je izgradila suvremena znanost o društvu, i to onaj njezin segment koji se bavi ozbiljnim istraživanjima, a ne onaj koji unedogled ponavlja iste površne sudove te se naziva postmodernizmom, „bez društvenoga identiteta nema ljudskoga svijeta. Izvan okvira pojmova sličnosti i razlike ljudi ne bi bili u stanju uspostavljati konzistentne i smislene odnose“. Kako to veli spomenuti Richard Jenkins, „individualni i kolektivni identiteti su kako proizvod ‘vanjske’ (pripisane) identifikacije do koje dolazi kroz interakcije, tako i ‘nutarnje’ samoidentifikacije; identitet (dakle) i nastaje i reproducira se (na drugačije načine) u diskursu – pripovijedanju, retoričkome nastupu, predstavljanju – ali i u praktičnim, često materijalnim, konsekvencama identifikacije“¹⁹.

Ukratko i pojednostavljeno, u široku okviru društvene komunikacije postoji cijeli repertoar znakova koji uz status simbola signaliziraju pripadnost određenoj zajednici. Odabir tih znakova (naučenih u procesu socijalizacije, pa se stoga i može govoriti o tomu da oni predstavljaju „fond društvenoga znanja“) i njihova uporaba često se kreću na granici onoga svjesnoga i

¹⁷ Valja svakako naglasiti da je BiH jedna od onih zemalja za povratak u koju se u Nizozemskoj može ostvariti tzv. „remigracijska mirovina“. Još 2011. godine Nizozemska je državljanima BiH isplaćivala više od pet milijuna eura godišnje za „starosne i remigracijske mirovine“, *Federalni zavod za mirovinsko/penzijsko i invalidsko osiguranje*, http://www.fzmiopio.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=166:holandski-svb-u-posjeti-fz-mio-pio&Itemid=64&lang=hr; (20. I. 2015.).

¹⁸ Vidi Anthony P. COHEN, *The Symbolic Construction of Community*, London, 1985.

¹⁹ R. JENKINS, *n. dj.*, str. 176.

nesvjesnoga, kao što i kod sudionika društvenoga života njihova uporaba izaziva automatske reakcije prepoznavanja. Ne vjerujem da puno ljudi razmišlja o tome hoće li naručiti „kavu“, „kahvu“ ili „kafu“, hoće li „lako“ ili „lahko“ doći do nečega, hoće li hranu pripremljati na masti, maslu ili ulju – u najvećem broju slučajeva riječ je o automatskome odбору. No, društveni okviri tih navika svojevrsna igranja sklopom simbola znaju poprilično zakomplicirati život. Naime, poželite li u Sarajevu za ručak pripremiti svinjske šnicle ili krmenadle, morat ćete uložiti povelik trud da uopće dođete do takva komada mesa. S druge strane, poželite li u zapadnome dijelu Mostara ručati meso koje ni na kakav način nije došlo u dodir sa svinjetinom (konzumiranje isključivo „halal mesa“ navika je koja se unatrag dvadesetak godina „ispod praga svijesti“, i upravo u značenju simbola, već duboko ukorijenila kod velikoga broja stanovnika ove zemlje), ni to ne će biti jednostavan zadatak. Mnogo složenije društvene probleme, pak, vidljive na starom gradskom groblju u Sarajevu, naslijeđenu iz socijalizma, izazivaju razlike u pogrebnim ritualima. Dok se kršćani različitih denominacija i ono malo preostalih ateista i agnostika bez problema pokapaju u kolektivnim grobnicama, svi oni koji ritual pogreba obavljaju sukladno pravilima islamske zajednice moraju biti pokopani u pojedinačnoj i posebnoj grobnici, što znači da nekropole počinju „gutati“ golem prostor otvarajući time posve neočekivan društveni problem.

Takvih je znakova-simbola bezbroj pa je, primjerice, pojedincu s izvježbanijim okom već na razini izgleda objekata (naravno onih novih, podignutih unatrag petnaestak godina) lako prepoznati na čijem se nacionalnom teritoriju nalazi. Razlike su među simbolima-znakovima često jedva zamjetne, kao u primjeru „kave“ i „kahve“, pa vanjski promatrači stječu dojam da je riječ o onome što je još Sigmund Freud nazvao „narcizmom malih razlika“, dakle o ljubomornu čuvanju i inzistiranju na malim, gotovo neznatnim razlikama. No, riječ je tu ipak o sustavu znakovlja koji olakšava komunikaciju i daje joj sadržaj, znakovlja koje se s vremenom mijenja, ali održava razlike i granice između društvenih zajednica pronoseći ih kroz vrijeme i dajući na taj način smisao društvenoj interakciji. Podrijetlo tih razlika i njihovo prvotno značenje gubi se u tami dubokih tradicija te na taj način postaje beznačajno, kao što se svojedobno izgubilo stvarno značenje tetoviranja križa i sličnih simbola poglavito na ženskim rukama kod katolika Hrvata. Ostao je to identitetski

simbol te se dugo održao i nakon što je nestalo potrebe da se, rečeno antropološkim rječnikom, ženke vlastite skupine na taj način osiguraju za zajednicu i njezinu reprodukciju.

Vrlo slično stvar stoji i s jezikom – na razini znanstvenoga lingvističkog opisa stvarnosti svi jezici koji se govore od Jadrana do duboko u Panoniji (hrvatski, srpski, a odnedavna i bosanski) mogu se svrstati u jedan jezični sustav. Uz tu konstataciju valja, međutim, dometnuti kako između primjerice danskoga i švedskoga postoje iste, ako ne i manje, razlike kao i između hrvatskoga i srpskog pa ipak nitko ne govori o dansko-švedskom jeziku.²⁰ Uz to onda ide i zaključak da jezik kao govorni sustav u komunikacijskome polju prenosi poruke ne samo na razini sadržajne razumljivosti nego funkcionira i na razini simboličkoga sustava poruka o pripadanju ili nepripadanju pojedinoj društvenoj zajednici pa je u tom praktičnom smislu razlika između „lako“ i

²⁰ Složenost problema jezičnoga (ne)jedinstva na prostoru gdje se govori trima jezicima čiji se govornici (još uvijek) međusobno razumiju (bosanskim, hrvatskim, srpskim – četvrti jezik, crnogorski, još uvijek nema izvjesnu budućnost) može se razabrati iz djela kakvo je Robert D. GREENBERG, *Language and Identity in the Balkans. Serbo-Croatian and its Disintegration*, Oxford, 2004. Knjiga postoji i u hrvatskome prijevodu (*Jezik i identitet na Balkanu*, Zagreb, 2005.), a kako na nju gledaju hrvatski jezikoslovci, jasno se razabire (u kraćoj formi) kroz članak Snježane FERENČIĆ, „Jezik i identitet na Balkanu. Rasprava o knjizi Roberta D. Greenberga, *Jezik i identitet na Balkanu*“, *Jezik*, god. LII., 2006., br. 2., str. 115. – 119., te u znatno duljem obliku u posebnoj publikaciji IDENTITET JEZIKA JEZIKOM IZREČEN: *zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga 'Jezik i identitet na Balkanu'*, Anita PETI STANTIĆ (ur.), Zagreb, 2008. Kao lingvist, R. D. Greenberg savršeno je svjestan paralele između „srpsko-hrvatskog“ i „skandinavskih jezika“ (na nju se i poziva, ali samo u dva navrata i u prilično nevažnom kontekstu – usp. R. G. GREENBERG, *n. dj.*, str. 14., 23.), ali se može smatrati indikativnim da „srpsko-hrvatskom“ pripisuje status „jednoga jezika“ dok u Skandinaviji postoje „jezici“. Također je indikativno da u bibliografiji koju donosi na kraju knjige, R. D. Greenberg navodi samo jedno djelo o „skandinavskim jezicima“ pa se zapravo jasno razabire kako on zapravo ne piše nikakvo „znanstveno djelo“, nego zauzima i izriče političko stajalište u odnosu na lingvističke prilike na prostoru bivše Jugoslavije (s izrazitim simpatijama za srpsku stranu) prema obrascu „kolonijalnoga diskursa“, s „Balkanom“ istaknutim u naslovu i početnim motom preuzetim od još jednoga sličnog autora, a koji glasi: „Do danas se etnicitet mnogim Zapadnjacima čini posebice povezanim sa ‘svim onim malim narodima i jezicima tamo negdje’, s prljavim (i neželjenim) ovoga svijeta, pojavama koje nisu posve civilizirane i koje predstavljaju veći problem no što od njih ima koristi.“ Kad se stvari sagledaju iz toga kuta, postaje jasno i zašto R. D. Greenberg jednostavno ne može uspoređivati „skandinavske jezike“ i „srpsko-hrvatski“ – Skandinavci su civilizirani, „čisti“ i „korisni“, a Balkanci su sve suprotno od toga, pa zašto trošiti vrijeme na razumijevanje i objašnjavanje bilo čega iz tog nevažnog svijeta. Za budućnost svih komparativnih raščlambi bosanskoga, hrvatskog i srpskog, može se kao obrazac uzeti golema publikacija: Oskar BANDLE i dr. (ur.), *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, sv. 1. – 2., Berlin – New York, 2002.

„lahko“ ili „kave“ i „kahve“ dostatna za konstituiranje hrvatskoga i bosanskoga kao zasebnih jezika bez obzira na činjenicu da se govornici tih idioma doista „lako“ i „lahko“ sporazumijevaju. Upravo na toj razini valja odčitavati i zahtjev za televizijskim kanalom na hrvatskome jeziku – riječ je doista o *par excellence* političkom zahtjevu vezanu za pravo da pojedinac bude ono što hoće te da se pripadnicima svih relevantnih društvenih zajednica jamči isto pravo na raspolaganje sredstvima koja su prikupljena od svih. Odbijanje toga zahtjeva s neprimjerenim obrazloženjem kako se to radi iz praktičnih razloga jer se na postojećim televizijskim kanalima govori jezikom koji svi razumiju, isto je kao kad bi netko odbio pogrebe po muslimanskim pravilima u zasebne grobnice s obrazloženjem da to „guta“ prostor i da je nepraktično. No, prava narav toga odbijanja izašla je na vidjelo onoga trenutka kada je u parlamentarnoj proceduri zahtjev odbijen s obrazloženjem da se njegovo ostvarenje kosi s bošnjačkim nacionalnim interesima. To povezivanje onemogućavanja hrvatskoga kanala s bošnjačkim nacionalnim interesom jedna je od onih golemih pukotina na kojima stvarnost prodire kroz fasadu javnoga govora bošnjačkih elita – riječ je tu, ni manje ni više, o nastojanju ostvarivanja dominacije, nametanju podređena položaja u kojem se jednoj društvenoj zajednici, odnosno pojedincima koji ju tvore, onemogućuje biti ono što oni jesu i žele biti.

Na ovoj se točki vraćamo problemu disfunkcionalne države koja je disfunkcionalna, između ostaloga, i po tome što ne može izaći na kraj s identitetskim pitanjima svojih državljana. Negiranje prava na identitet pojedinca kao člana šire društvene zajednice (ma kako taj identitet bio nestabilan, plastičan i fluidan) zapravo je kršenje elementarnih ljudskih prava. Upravo na pravu pojedinca da govori kako hoće, uči jezik koji dijeli s drugim pripadnicima zajednice, sluša i gleda elektroničke medije (financirane novcem prikupljenim od zajednice) na kojima se govori njegovim jezikom, na pravu da bude pokopan po ritualu koji on smatra prihvatljivim i gradi kuću u skladu sa svojim estetskim pravilima koja dijeli s drugim pripadnicima svoje zajednice, treba oblikovati političke programe koji će stvoriti preduvjete za izlazak iz krize koja traje već više od dvadeset godina. Za takve je pak programe potrebno imati što vjernije i realnije opise stvarnosti, a njihovo stvaranje ne ide bez znanosti koja se bavi društvom i bez ovakvih zbornika.